

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE TÜRKİYE – AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ: ATATÜRK VE NERİMANOV ŞAHSİYETLERİ

Neriman Nerimanov

Bugün Azerbaycan`ın istiklalini temsil eden sancağı çekerken ellerimin bir takım hissiyat ve teessürat ile müteharrik olduğunu düşünüyorum; filhalka sancağı çeken benim ellerimdi. Fakat ellerimi tahrik eden, bugünkü bayramda manen müşterek olan bütün Türkiye halkının hakiki ve samimi kardeşlik hissiyatı idi.

... Azerbaycan sancağının Türkiye sancağının yanında, Türkiye semasında dalgalandığını görmek bütün milletimiz için büyük bayramdır. (Atatürk`ün Söylev ve Demeçleri, Ankara 1959, c. II, s. 20-21.)

XX. Yüzyılın başlarındaki politik koşullar siyasi kimlikli insanlarda ilke edindikleri ideolojik ve ahlaki değerler kadar pratik zeka ve beceri de talep ediyordu. Eric Hobsbawm`ın tanımladığı gibi, söz konusu dönem "devrim" ve aynı zamanda "dönüşüm" sürecini içeriyordu. Birinci Dünya savaşının sonlandırılması İmparatorluklar Dönemi`nin de tamamlandığı anlamına geliyordu. (1) İmparatorluklar çağının kapanışı yüzyıllardan beri dünya siyasal sistemine kök salmış devletlerin ölümünü gerçekleştirmekle kalmadı, aynı zamanda dünya tarihine farklı bir görüntü de kazandırdı. Bu tarihten başlayarak ulus, toplum, sosyal kimlikler, sosyal adalet ve nizam gibi terimler tarihte daha sık telaffuz edilmeye başlandı. Geoffrey Barraclough`ın doğru tanımlamasıyla bu dönemden itibaren "eğer, aynı zamanda altta yatan ya-

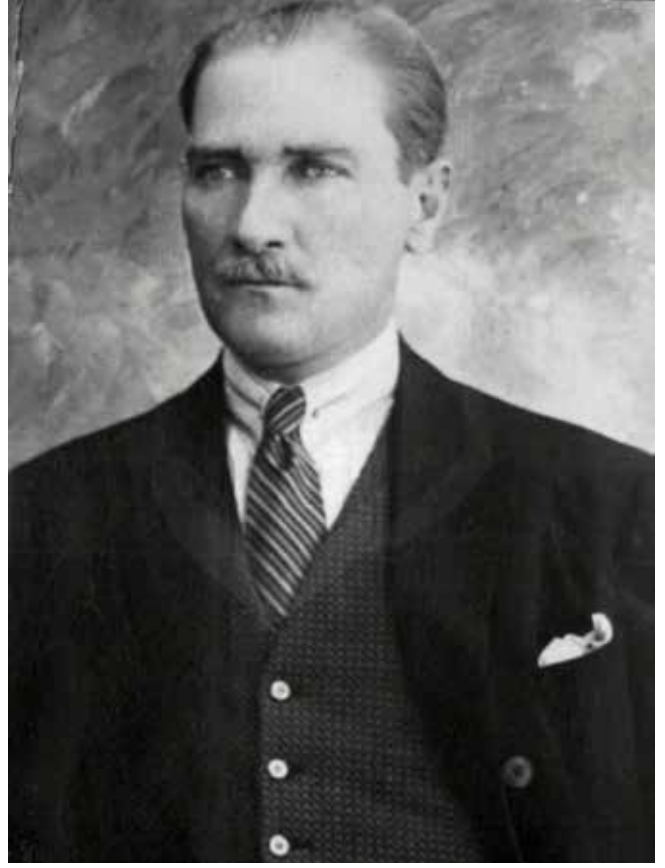
Mustafa Kemal Paşa Atatürk

pisal değişimlerin farkında değilsek, dünya ölçeğinde bile olsa olayların seyrinin yalnızca aktarılmasıyla bugün dünyada iş başında olan güçlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak olası değildir" (2).

Siyasi olayların karmaşıklığının, politik kimliklerin farklılıklarının bol olduğu bu süreçte, yani XX. Yüzyılın 20'li yıllarında Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinde iki isim Atatürk ve Nerimanov şahsiyetleri belirleyici oldular. Bu iki isim aynı tarihte, "fakat farklı zeminde, ülkelerinin bağımsızlığı, milletlerinin mutluluğu ve refahı için mücadele etseler de, benzer yönleri olduğu kadar, doğal olarak farklı yönleri de vardır. İkisi de dönemin temel problemi emperyalizme karşı mücadele etmelerine rağmen, mücadele yöntemleri ve seçtikleri yol farklıydı. Aynı milletin evlatları ve milli kimliklerinin farkında oldukları halde, dünya görüşleri oldukça farklıydı. Bu farklılıklar, onların ortak olan milli kimliklerine sahip çıkmalarına ve zamanı geldiğinde birbirlerine yardımcı olmalarına asla engel olmadı". (3)

Mevcudiyetini sadece, iki sene sürdürebilen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC:1918-1920) 27-28 Nisan 1920 yılında XI Kızıl Ordu'nun işgali sonucunda yerini sosyalist bir yönetim biçimine bıraktı. Yeni yönetimin başında Neriman Nerimanov bulunmaktadır. N. Nerimanov AHC yönetiminin karşısında yer almış ve tutumunu 1919 yılı sayılarının birinde "Hümmet" gazetesinde şöyle açıklamıştır: "Müsavat Hükümeti bir yıldan fazla bir zamanda bize şunu kanıtladı: (onlar) burjuvazinin, ağa, bey takımının ve mollaların idaresini kabullenme yolundadır. Bu durum eskisinden farklı bir şey ortaya çıkartmayacaktır. Rusların yerini de İngilizler alacaktır... Bu yüzden bu hükümet hemen yıkılmalı ve iktidar emekçilerin eline geçmelidir". (4)

N. Nerimanov'un Rusya'da gerçekleşen "Proletarya Devri"minden beklentisi çok fazlaydı. Çünkü sosyalizmin gerçekleştirilebileceğine inanmıştı ve bunun özlemi içindeydi. Din kisveli gericiliğin ve emperyalizmin bu yolla defedilebileceğine inanıyordu. Hatta söz konusu bu beklentisini 1919 yılı Ocak ayında Astrahan'da bulunan Osmanlı esirlerine yönelik bir konuşmasında Türkler karşısında şöyle açıklamıştır: "Yoldaşlar, eğer sizler, bahtsız Türk proletaryasını ölümden ve gelecekteki köle durumundan kurtarmak istiyorsanız el ele verin ve Türkiye'de sosyal devrimin meşalesini yakın, biz bütün gücümüzle yanınızda olacağız".(5) Ne yazık ki, Nerimanov gönül verdiği Sovyetler Birliği Sosyalizmi'nin özünde bizzat Rus-Sovyet Emperyalizmi'ni barındırdığını anladığında artık çok geç idi.

Sovyet Azerbaycanı'nın Mustafa Kemal Paşa yönetiminde Anadolu'da gerçekleşen Milli Mücadele hareketine yaklaşımı bu perspektifte biçimlenmiştir. N. Nerimanov ve onun gibi dönemin Sovyet devrimcileri Türkiye'deki olayları emperyalizmle mücadele olarak yorumlamakta ve bunu Anadoluda sosyalist devrimin başlangıcı olarak görmektelerdi. Bu beklentiyle Bakü'de yönetime gelen komünistler Mustafa Kemal ve Ankara Hükümeti'ne büyük ilgi duymuşlardır. Hatta Nerimanov Lenin'e gönderdiği bir mektubunda Türkiye'ye gerekli yardımın gösterilmesini önermiştir.

Aynı beklentiler Anadolu'daki Milli Mücadele yönetiminde de bulunmaktaydı. Bazı Türk yöneticiler Sovyet Rusya'nın Çarlık rejiminin devamı olmayacağına inanmaktadırlar. Ayrıca onlar için Sovyet Rusya, Anadolu'yu bölüp parçalamayı hedefleyen emperyalist güçlerle mücadelede en önemli uluslararası destekçi olarak görülmekte idi.

Anlaşılan Sovyet Azerbaycan'ı ile Ankara Hükümeti arasındaki ilişkiler milli, kültürel, tarihsel özdeşlik gibi gerçekler ışığında karşılıklı yakınlık hissi ve beklentilerle başlamış ve bu beklentiler 1923 yılına kadar şöyle veya böyle devam ettirilmiştir. İlginçtir, bu süreç zarfında tarafların birbirine olan yaklaşımlarından ziyade, esas olarak kendi

ideolojik değerleri ile ilgili düşüncelerinde bir değişim olduğu gözlemlenmektedir. N. Nerimanov'un Stalin'e gönderdiği mektubunda bu durum şöyle açıklanmaktadır: "Benim mücadelem devrimin ilk yıllarında bizzat Lenin tarafından açıklanan devrimin prensipleri ve halklara verilen sözler üzerinedir. Biz, devrimin ilk yıllarında halkların özgürlüğü hakkında verilen sözlerin samimiyetine inanıyorduk. Doğu halklarının bilhassa Türkistan ve Kafkasya'da yaşayan Türk halklarının özgürlük beklentilerine tercüman olmaya çalışıyorduk. Daha az medeni olan halkların kısa sürede daha fazla medeni olan Velikoruslarla kaynaşması ve inkılabı kuvvetlendirmek ve yerleştirmek için yollar arıyorduk. Bu arayış döneminde biz, başta Rus şovenistleri ve merkezi görevlileri ile, ucuz popülerite kazanmak isteyen sorumsuz kişilerle, bu veya başka yolla merkez karşısında isim yapmak arzusunda olan fırıldakçılarla ve maksatlı biçimde partimize sokulmuş, partimizi kısa zamanda parçalamak için şûurlu biçimde solculuk oyunu oynayan ve bize düşman olan parti üyeleri ile karşı karşıya geliyorduk. Bizim gittiğimiz yol doğru yoldu". (6)

N. Nerimanov kendi ülkesinde devrime olan inancında köklü biçimde sarsıntı yaşarken, Türkiye yönetiminin politik yaklaşımı, büyük ölçüde uluslararası konjonktürün de etkisi ile Moskova'nın baskısı ve dayatmalarına rağmen Azerbaycan'ın kendi varlığını koruması gerektiği yönünde biçimlenmeye başladı. Nitekim 1921 yılında Mustafa Kemal Paşa bir konuşmasında "Azerbaycan Türklerinin dertleri bizim derdimiz, sevinçleri bizim sevincimizdir. Bu yüzden onların arzularına nail olmaları, bağımsız ve özgür yaşamaları, bizi her şeyden çok memnun eder ve sevindirir" diyordu. (7)

N. Nerimanov Sovyetlerin bünyesinde sosyal ve demokratik değerlerin ön planda tutulduğu bir Azerbaycan'ın inşasını gerçekleştirilmedi başarılı olmadı, ama Türkiye ile Sovyetler Birliği ve özellikle de Azerbaycan arasında ilişkilerin kurulmasında kilit isim olarak önemli bir politik rol üstlendi. Lenin'in Mustafa Kemal hakkında sarf ettiği sözlerde N. Nerimanov'un etkisi büyüktür. Lenin Mustafa Kemal şahsiyetini ve Türkiye'deki Milli Mücadeleyi şöyle değerlendiriyordu: "Mustafa Kemal sosyalist değildir. Fakat iyi bir yönetici, yüksek anlayışlı, geleceği düşünen, akıllı bir lider olduğu anlaşılmaktadır. O emperyalizme karşı bir kurtuluş savaşı yürütmektedir. Ben, onun emperyalistleri yeneceğine, onların gururlarını kırarak ülkesini emperyalizmin zulmünden kurtaracağına inanıyorum. Bu aynı zamanda emperyalizme karşı savaşan Sovyet halkının da zaferi olacaktır". (8)

Anlaşılan Milli Mücadele döneminde Türkiye – Azerbaycan ilişkilerine yön veren temel kavram "emperyalizmle mücadele" idi. Bu kavram her iki toplumun belleginde derin izler bırakmış olayların netleşmiş ismiydi. 19 Ağustos 1920 tarihinde TBMM Başkanlığına gönderdiği bir mektubunda N. Nerimanov bu kavramın altını önemle çizmiştir: "... emperyalizme karşı birlikte hareket etmekten başka yolumuz yoktur. Müslüman Türk komünistler, emperyalizme karşı yürüttüğünüz haklı mücadelede yanınızda olacaktır. Amacınıza ulaşabilmeniz için var güçleriyle size destek olacaklar ve ellerinden geleni asla esirgemeyeceklerdir. Aksi durumda, ne sizin ne de bütün mazlum Doğu milletleri için hiçbir kurtuluş yolu kalmayacaktır". (9)

Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinde "emperyalizm" üzerine kurulan ideolojik dilin taraflar arasındaki anlamı aynıydı. Her iki taraf da bu kavramı, ulusal değerleri yok eden, toplumlara sömürgeleştiren, insanların ırk, dil ve kimlik değerlerini hor gören Batı Kimliği'nin medeniyet kisvesi altında gizli yüzü olarak görmekteydi. Tarafların bu güce karşı mücadelesinde amaç ve yöntemleri farklı olsa da, emperyalizmin tanımlanmasında ortak tavır sergiledikleri görülmektedir.

Nitekim emperyalizme karşı mücadelenin, iki ülke arasında milli birlik düşüncesi ışığında dayanışma, yardımlaşma ve karşılıklı işbirliği şeklinde tezahür ettiği görülmektedir. Bu kapsamda Atatürk'ün 17 Mart 1921 tarihinde TBMM Bakü Büyükelçisi Memduh Şevket Esenal Bey aracılığıyla Nerimanov'a borç para istemiyle gönderdiği mektup ve Nerimanov'un 23 Mart 1921 tarihli cevap mektubu çok önemli tarihsel niteliğe sahiptir. Şöyle ki, Nerimanov Azerbaycan ve Moskova'daki önemli engellere rağmen 500 kilo altının Ankara'ya ulaştırılmasını sağlamış, yazdığı cevap mektubunda Kurtuluş Savaşı'na olan desteğini dile getirerek borç para ile ilgili tarihe geçecek şu ifadeleri kullanmıştır: "...Paşam gardaş gardaşa borç vermez, el tutar..." (10)

Azerbaycan SSC Dışişleri Komiseri Mirze Davut Hüseyinov'un Kazım Karabekir Paşa'ya göndermiş olduğu 23 Mart 1921 tarihli telgrafın üslubu da bu ortak bakışı yansıtmaktadır. Söz konusu telgrafta Azerbaycan halkının Anadolu Türklerinin İtilaf devletlerinin emperyalizmine karşı mücadelesine her zaman destek verdiği ve yardımda bulunmaya hazır olduğu vurgulanmaktadır. (11)

Emperyalizme karşı mücadele kapsamında ilk aşamada Azerbaycan Anadolu'ya 30 vagon petrol, 2 vagon benzin ve 8 vagon gazyacı göndermiştir. (12) 2 Mayıs 1921 tarihinde gerçekleştirilen Azerbaycan Sovyetleri I. Kurultayında "emperyalizme karşı mücadele eden Türk

Mustafa Kemal Paşa Atatürk ve SSCB askeri heyeti başkanı Semyon Budyonny

inkılapçılara maddi yardım kapsamında petrol ürünlerinin gönderilmesine devam edilmesi" kararlaştırılmıştır. Bu karar doğrultusunda Türkiye'ye 62 vagon petrol gönderilmiştir. (13)

1922 yılında Türkiye'de yayınlanan "İkdam" gazetesinin bir sayısında yer alan habere göre, Azerbaycan SSC Hükümeti "savaşta öksüz kalmış Anadolu çocuklarının gereksinimlerini karşılamak için her sene 36 vagon petrolün Batum'a aktararak satılmasını ve toplanan gelirin Ankara'ya gönderilmesini" kararlaştırmıştır. (14) TBMM'nin 5 Eylül 1922 tarihli kararıyla Kafkasya Federasyonu'ndan piyasa değerinin altında 20 bin ton petrol alınması uygun görülmüştür. Söz konusu petrolün Azerbaycan tarafından karşılandığı açıktır. Aynı tarihte Bakü'de yayınlanan "Kommunist" gazetesinde bulunan bir ilanda "Anadolu Fakirlerine Yardım Fonu" oluşturulduğu ve Azerbaycan Türkleri'nin bağış yapmaya teşvik edildiği anlaşılmaktadır. (15)

Emperyalizme karşı mücadele kapsamında N. Nerimanov "Sosyalist Doğu Yolu" hayal ediyordu. Böylece o, sömürgeleştirilmiş Doğu toplumlarının emperyalizimden kurtulacağını düşünüyordu. Nerimanov'un idealsit yaklaşımına göre söz konusu "Doğu Yolu" nun kültürel, dinsel ve kimliksel olarak Doğu değerlerini paylaşan Tataristan, Başkurdistan,

Azerbaycan ve Türkistan ile birlikte Anadolu'ya ve İran'a da ulaşması gerekmekte idi. (16) Nitekim, Azerbaycan'da sosyalist bir yönetimin oluşturulmasının hemen ertesinde devrimi İran'a, özellikle de Güney Azerbaycan'a taşımak istemiş, ama bu girişimi Moskova tarafından durdurulmuştur. N. Nerimanov buna Sovyetlerin "Doğu Siyaseti" adını vermiştir. (17)

Mustafa Kemal Atatürk'ün de benzer hedeflerinin olduğu görülmektedir. Atatürk ve arkadaşlarının Doğu Topluluklarının emperyalist devletlerin sömürgesinden kurtulmasına müştak oldukları bir gerçektir. Ama onlar bunu Türkiye'nin gerçekleştirdiği Milli Mücadele gibi Doğu toplumlarının kendilerinin gerçekleştirmesini ve gerçekleştireceklerini bekliyorlardı. Zira, kendi istekleri olmadan bu toplumların özgürlük mücadelesinin bir anlamı olmayacağı inancı Milli Mücadele liderlerinde yaygındı. Nitekim, Atatürk'ün ve Türkiye'nin ismi bu anlamda Doğu toplumlarını derinden etkilemiştir. P. Mishra kapsamlı bir çalışmada Türk Kurtuluş Savaşı'nın Doğu toplumlarını (İran, Hindistan, Mısır, Vietnam, Çin) ne denli etkilediğini açıklamaktadır. (18)

Azerbaycan-Türkiye ilişkileri ile ilgili çok önemli bir husus da şu ki, 1921 tarihli Kars anlaşması Nahçıvan'a Azerbaycan dahilinde özerklik statüsü tanıyorken, Türkiye ile Nahçıvan'ın, dolayısıyla da Azerbaycan'ın

Balü'deki Neriman Nerimanov anıtı

kara sınırı bulunmamakta idi. Atatürk'ün 1930'lu yıllarda özel girişimleri sayesinde İran Şahı Rza Pehlevi ile varılan mutabakat doğrultusunda İran'a Türkiye'nin Güney bölgelerinden verilen topraklar karşılığında Türkiye'nin Nahçıvan ile 11 km'lik kara sınırı olabilmıştır. (19)

İki kardeş ülke ilişkileri kapsamında bu anlatılan ve çok sayıda daha başkaca gerçekler aslında iki ülkenin devletçiliği ile ilgili tek bir şeyi söylemektedir: Her iki ülkenin devletçiliği ve devlet bekası birbiri için varoluşsal kırmızı çizgidir. Haydar Aliyev'in tarihi öneme haiz "Bir millet, iki devlet" ifadesi bu kapsamda düşünülmelidir. 🌟

Kaynakça:

1. Hobsbawn Eric. İmparatorluk Çağı 1875-1914. Türkçesi Vedat Aslan, Ankara: Dost Yay., 2013, c. III, s. 7.
2. Barraclough Geoffrey. An Introduction to Contemporary History. London 1964, s. I
3. Adıgüzel Hüseyin. Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız. İstanbul, İleri Yay., 2004, s. 15.
4. Hümnet gazetesi, 21 Şubat 1919, No:52 – Bilgi için bak. Hüseyin, Atatürk. Nerimanov, s. 17.
5. Hüseyin. Atatürk, Nerimanov, s. 18.
6. Aynı eser, s. 63.
7. Aynı eser, s. 85-86.
8. Dokumenti vneşney politiki SSSR. Moskva: Qospolitizdat, 1960, tom IV, s. 71.
9. Avcıoğlu Doğan. Milli Kurtuluş Tarihi. İstanbul: Sevinç matbaa, 1974, c. II, s. 430.
10. Adıgüzel, 2004, 117
11. Ağayev Mehman. Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye – Azerbaycan İlişkileri. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay., 2008, s. 227.
12. Bağirov Y.A. . İz istorii sovetsko-turetskiy otnoşeniy (1920-1922) . Baku: Az.SSR AN "Nauk", 1965, s. 124.
13. Ağayev. Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, s. 228.
14. İkdam gazetesi, 27 Mart 1922, Sayı: 8990.
15. Kommunist gazetesi, 21 Kasım 1922, No: 259.
16. Hesenov Hesen. Neriman Nerimanovun milli devletçilik bakışları ve faaliyetleri. Bakı: Elm, 2005, s.26
17. Hasanlı Cemil. Sovyet döneminde Azerbaycan harici siyaseti (1920-1939) . Bakı: Adiloğlu, 2012, s. 79
18. Mishra Pankaj. Asya'nın Batıya İsyanı. Türkçesi Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa Yay., 2013, s. 10 ve d.
19. Dr. Harun Yılmaz, https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2014/10/141014_kars_agreement